

Lezende burgers

Cultuuridealen en leespraktijk in burgerlijke kringen in de negentiende eeuw

‘Toon mij uw boekenkast en ik zal zeggen wie u bent.’

Is dit waar? Het lijkt wel zo: een boekenkast weerspiegelt de literaire smaak, de culturele en politieke interesses, het vakgebied en de hobby's van de boekenbezitter. De omvang en de waarde van de collectie zijn samen een indicatie voor zijn of haar leeftijd en financiële armslag. Omvang en aard van de collectie zegt iets over de mate waarin en de manier waarop de boekenbezitter participeert in een cultuur waarin boeken belangrijke informatiedragers zijn. Het aantal boeken met een andere naam erin dan die van de eigenaar van de boekenkast verwijst naar koopgedrag op de antiquarische markt, nonchalance wat betreft het terugbezorgen van geleende boeken of naar het boekenbezit van voorouders. Kortom: de boekenkast is een papieren neerslag van onszelf. Er zijn op internet zelfs sites waar mensen een aantal titels uit hun boekenkast opgeven, waarop anderen mogen raden wie ze zijn.

Geen wonder dat boekhistorici met groot enthousiasme de boekverzamelingen van vooraanstaande geleerden, politici en kunstenaars hebben bestudeerd. Over belangrijke collecties is relatief veel bekend, omdat ze nogal eens geveild werden na het overlijden van de eigenaar. De catalogi van deze boekverkopingen vormen een belangrijke bron bij het reconstrueren van het intellectuele of artistieke milieu waartoe de boekenbezitter behoorde. Ook andere culturele ontwikkelingen, bijvoorbeeld de lijnen waarlangs het klassieke en renaissancistische erfgoed van generatie op generatie werden doorgegeven, zijn af te leiden uit deze prachtige bronnen. Er zijn heel veel van deze catalogi bewaard gebleven, vandaar dat er een haast onafzienbaar aantal artikelen is over één individu met zijn (of heel soms haar) boekenbezit. Die artikelen hebben vooral betrekking op de periode waarin we weinig weten van de productie, verspreiding en het particuliere bezit van boeken, dat wil zeggen vóór 1800. Met het boekenbezit van één persoon als vertrekpunt wordt getracht om niet alleen meer te weten te komen over die persoon, maar ook over de culturele context waarin hij of

zij functioneerde.¹

Kunnen we dat ook doen bij de analyse van de burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw? Zegt de inhoud van de boekenkasten van de negentiende-eeuwse burgers iets over de burgerlijke cultuur? Het gaat natuurlijk niet alleen om boekenbezit, maar veel ruimer geformuleerd, om de manier waarop men participeert in een schriftelijke cultuur. Het lezen van boeken, tijdschriften, brochures en kranten is een onderdeel van deze schriftelijke cultuur, en is samen te vatten onder de term leescultuur, de culturele praktijk van het lezen. Het gaat dus niet uitsluitend om de receptie van werken die tot de (literaire) canon behoren, maar om een veel breder begrip. De kernvraag bij het onderzoek naar de leescultuur is: 'wie leest wat'? Met het 'wie' bedoelen we sociale, politieke, economische of religieuze groepen, mannen en vrouwen, stedelingen en plattelanders. Het antwoord op de vraag *wat* men leest is vanzelfsprekend enorm gevarieerd, van de *Encyclopedie* tot de Bijbel, van de flodderroman tot de geschriften van Plato. In elk geval is eruit te destilleren met welk gedachtegoed men in aanraking komt, niet wat de lezer daarover denkt. Belangrijk is daarnaast *de manier waarop men leest*: in stilte of hardop, is de lectuur een reeds vele malen eerder gelezen tekst, of nieuw, leest men ter stichting, om informatie of kennis te verwerven, of te ontspannen? En dat alles heeft een dynamisch aspect: de leescultuur verandert door de tijd heen.²

Het is goed te beseffen dat de leescultuur niet de uitkomst is van een eenrichtingsverkeer dat begint bij de schrijver, via de uitgever en boekhandel loopt en eindigt bij de lezer, de consument van het geschrevene. De keuzen van schrijvers, uitgevers en boekhandelaren beïnvloeden de lezer, maar lezersvoorkeuren beïnvloeden ook schrijvers, uitgevers en boekhandelaren. De lezersvoorkeuren zijn signalen waarop de productie- en distributiekant van het literaire bedrijf hun aanbod afstemmen. Bijvoorbeeld, in de loop van de achttiende eeuw verdween gaandeweg het Latijn als belangrijke taal en steeg het aantal uitgaven in de volkstaal. Nieuwe genres als romans,

1 Om enkele voorbeelden te noemen: Bert van Selm, *Een menigthe treffelijke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw* (Utrecht 1987); Hannie van Goinga, 'Boeken in beweging. Publieke boekenveilingen in de Republiek 1711-1805, voornamelijk in Amsterdam, Groningen, Den Haag en Leiden' in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 11 (2004); Annie Charon en Élisabeth Parinet, *Les ventes de livres et leurs catalogues XVIIe-XXe siècle* (Parijs 2000).

2 Een uitstekende introductie op allerlei aspecten van de leescultuur biedt Theo Bijvoet e.a. ed., *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996).

reisverhalen en geschiedenis werden populair, octavo-uitgaven vervingen loodzware foliodelen. Deze veranderingen zijn de resultante van een ingewikkeld samenspel tussen vraag naar en aanbod van lectuur.

Bepaalde gemeenschappelijke en dus telkens terugkerende kenmerken van deze leescultuur kunnen direct verbonden zijn met een gemeenschappelijk, door alle burgers gedragen cultuurideaal. De inhoud van een boekenkast en andere keuzen voor gedrukte teksten zullen vanzelfsprekend deels het resultaat zijn van individuele voorkeuren en smaak, maar ze verwijzen tegelijkertijd naar de participatie in bepaalde cultuurkringen: kasteelromans uit de supermarkt zul je zelden zij aan zij aantreffen met een geleerd filosofieboek.

Een andere interessante vraag is in hoeverre de lectuur van de burger een manifestatie is van het toenmalige burgerlijke normen- en waardenpatroon. Terecht heeft Remieg Aerts opgemerkt dat 'negentiende-eeuwse bronnen vaak niet zozeer de werkelijkheid [tonen] als wel een beginsel, een tendens of een norm'.³ En dat geldt te meer voor fictionele bronnen. Zo is het maar de vraag of de onuitstaanbaar brave, volmaakte mevrouw Rueel uit de roman *Onze buurt* naar een actuele, herkenbare situatie verwijst, of een in de praktijk onbereikbaar burgerideaal vertegenwoordigt. Blijkens de zeven herdrukken die het boek beleefde, was het populair, maar dat hoeft niet te betekenen dat de lezers en lezeressen de inhoud van het boek als puur realisme ervoeren, of zich volkomen identificeerden met de heldin.⁴ Tenslotte is de vraag of de leescultuur van de burgerij exclusief is voor deze sociale groep. De 'burgerlijke' leescultuur kan natuurlijk best tegelijkertijd typisch zijn, of in de loop der tijd typisch worden voor andere sociale groepen.

Er zit echter nog een andere kant aan de leescultuur. Enerzijds kan een min of meer homogene leescultuur zich manifesteren bij een veel breder sociaal spectrum dan alleen de burgerij, maar anderzijds kan juist de leescultuur verschillen tussen burgers onderling articuleren. Het boek, het tijdschriftartikel, de brochure of de krant zijn immers ook bij uitstek dragers van een betekenis. Ze kunnen een boodschap brengen, de expressie zijn van een sociale, culturele, religieuze of politieke ideologie. De culturele praktijk van het lezen kan daarom enerzijds algemene, overkoepelende

3 Remieg Aerts, 'De negentiende eeuw ontmaskerd en geridderd. Een commentaar', *De negentiende eeuw* 28 (2004) 115.

4 Dorothea Bohn-Beets, *Onze buurt*, Margaretha H. Schenkeveld en Maria A. Schenkeveld-van der Dussen ed. (Zoetermeer 2002) zie met name de inleiding, 14 e.v.

kenmerken vertonen met veranderingen in de tijd die zich over een breed scala van sociale groepen uitstrekken, bijvoorbeeld een toenemende voorkeur voor romans. Anderzijds kunnen binnen deze algemene ontwikkeling ook als het ware 'subleesculturen' aan te wijzen zijn, die verwijzen naar een groeiend zelfbewustzijn van specifieke groepen binnen de burgerij. In dit artikel zal ik een aantal van deze aspecten uitdiepen. Het definitieve antwoord op allerlei interessante vragen laat, gezien wat we nu weten over de negentiende-eeuwse leescultuur, nog wel even op zich wachten. Een concreet voorbeeld kan helpen de mogelijkheden, problemen en grenzen van het onderzoek naar de burgerlijke cultuur via het boekenbezit en de leescultuur in kaart te brengen.

De boekenkast van één deftige burger

Dr. Daniël de Haan (1834-1895) was in alles een typisch negentiende-eeuwse, welgestelde burger van een doorsnee negentiende-eeuwse stad, Haarlem. Toen hij op 61-jarige leeftijd overleed, kwam de *Oprechte Haarlemsche Courant* superlatieven te kort om zijn vooraanstaande rol als ondernemer en prominent lid van de plaatselijke bestuurselite te beschrijven. Hij was een van de 'beste mannen en geachtste burgers van de stad (...) ijverig voor het algemeen welzijn'. Actief op elk denkbaar gebied: in de politiek als wethouder, in de kerk als lid van de kerkenraad en bestuurslid van tal van liefdadige instellingen. Naast zijn eigen onderneming, een bierbrouwerij, was De Haan commissaris van banken en verzekeringsmaatschappijen en president van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Nijverheid. De culturele sector was ruim vertegenwoordigd met bestuurslidmaatschappen van het Koloniaal Museum, de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en Teylers Stichting. Het lidmaatschap van een heren-sociëteit, in zijn geval het deftige Trouw moet Blijcken, was vanzelfsprekend. Qua opleiding week hij wel iets af van veel andere leden van de gegoede burgerij: hij studeerde weliswaar in Leiden, echter geen rechten of medicijnen, maar wis- en natuurkunde. Zijn huwelijk met een dochter uit een welgesteld patricisch geslacht was weer geheel volgens het patroon, evenals de beroepen van zijn zoons: een werd Indisch bestuursambtenaar, de ander, net als zijn vader, ondernemer.

Zoals zo vaak gebeurde, werd na zijn dood door een notaris een boedelbeschrijving gemaakt, waarin de gezamenlijke inboedel van het echtpaar werd opgesomd en getaxeerd. Ook de boeken kregen de aandacht van de

notaris. In de salon trof hij een notenhouten kastje aan met daarin enige boeken ter waarde van 80 gulden, in de kamer van Daniël zelf stonden twee grote mahoniehouten boekenkasten, samen met de boeken 75 gulden waard. Ook elders in het huis waren er boekenkasten. Alles bij elkaar werden de boeken, mét de kasten op 225 gulden geschat, nog geen vier procent van de totale waarde van de inboedel. Eind negentiende eeuw werden nog steeds, zoals in alle eeuwen daarvoor, talloze van dergelijke boedelbeschrijvingen gemaakt. Maar terwijl tot pakweg 1800 de notarissen zich uitputten in een nauwkeurige beschrijving van het boekenbezit,⁵ werden hun aantekeningen gaandeweg de negentiende eeuw steeds summierder. Eind negentiende eeuw beperkte de notaris zich vrijwel altijd tot de omschrijving 'enige boeken', 'een partij boeken', of 'een bibliotheek'. Titels van boeken of soort boeken ('geschiedenisboeken') kwamen toen zelden meer voor. Op zichzelf is dit een teken dat boeken als consumptiegoederen gewoner waren geworden. Ten opzichte van de achttiende eeuw was wel een grote vooruitgang dat het boekenbezit altijd getaxeerd werd en uit de waarde is wel globaal af te leiden of het om weinig of veel boeken ging.

Met de vage omschrijving van het boekenbezit zouden we het moeten doen, maar in het geval van De Haan weten we veel meer van zijn boeken. Vlak na Daniëls dood werd de bibliotheek namelijk verkocht. Dat is niet zo uitzonderlijk, want het gebeurde wel vaker dat weduwen de boeken van hun man de deur uitdeden. Dat van deze verkoping een catalogus bewaard is gebleven is evenmin uitzonderlijk, maar wél dat die catalogus uitsluitend betrekking heeft op de boeken uit de nalatenschap van De Haan. Doorsnee collecties, zoals deze, werden namelijk vrijwel altijd op één hoop gegooid met boeken uit andere nalatenschappen, zodat niet meer na te gaan is welk boek oorspronkelijk tot welk boekenbezit behoorde.

De catalogus De Haan geeft een tamelijk nauwkeurige omschrijving van elk kavel, waarbij een kavel vaak meerdere boeken bevatte. Naar schatting ging het bij deze veiling om 1.500 à 2.000 banden. De Haan had blijkens de catalogus een warme belangstelling voor land- en volkenkunde en geschiedenis, met name die van Haarlem. Zijn vakbibliotheek was tamelijk bescheiden van omvang. Hij was geabonneerd op een aantal tijdschriften, zoals *De Navorscher*, *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, *Schorer's Familiënblatt*, en *Punch*. Er waren daarnaast series almanakken, brochures van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, zangbundels

5 José de Kruij, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen 1999).

en woordenboeken. Letterkunde kwam niet of nauwelijks aan bod, net als overigens religieuze titels. Dat laatste is niet zo verwonderlijk, omdat niet ondenkbaar is dat zijn vrouw een aantal stichtelijke boeken zelf hield. Want deze veilingcatalogus laat alléén zien wat de erfgenamen de deur uitdeden, niet wat ze eventueel zelf hielden. De veiling bracht aanzienlijk meer op dan de schatting in de boedelbeschrijving, namelijk ruim 400 gulden.

De inhoud van de boekenkast van De Haan eind negentiende eeuw lijkt verrassend op wat we weten van de smaak en voorkeuren van de welgestelde burgerij aan het eind van de achttiende en in de eerste helft van de negentiende eeuw. Zijn belangstelling voor geschiedenis en land- en volkenkunde bijvoorbeeld, was sedert eind achttiende eeuw *bon ton* onder de vooraanstaande burgerij. Het tijdschrift was eveneens een typisch laat-achttiende-eeuwse verschijning, die daarna alleen maar in populariteit toenam. Tijdschriften waren relatief duur en alleen welgestelde burgers konden zich een abonnement veroorloven. Als het ging om buitenlandse bladen, zoals bij De Haan, moesten ze ook nog de taal machtig zijn. De aanwezigheid van de werkjes van 't Nut in de boekenkast van De Haan duidt op de grote verspreiding van het gedachtegoed van deze instelling, maar niet of hij het er zelf mee eens was. Verder is de geringe aanwezigheid van letterkunde in de veilingcatalogus vermoedelijk geen teken dat Daniëls weduwe alle romans van Dickens, Schiller en Van Lennep liever zelf hield dan ze te verkopen. Het is namelijk uit onderzoeken op basis van klantenboeken bekend dat in elk geval tot halverwege de negentiende eeuw de boekenaanschaf zich vooral richtte op non-fictie. Frappant is dus dat het typisch burgerlijke aanschafgedrag, dat zich sedert het eind van de achttiende eeuw voorzichtig manifesteerde, nog steeds te herkennen is in het boekenbezit van De Haan, een eeuw later.⁶

6 Het gaat vanzelfsprekend om een globale overeenkomst met het eind van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw. Kloek en Mijnhardt hebben de klantenboeken van de Middelburgse boekhandel Van Benthem onderzocht – zie o.a. J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 'Het lezerspubliek als object van onderzoek. Boekaanschaf in Middelburg in het begin van de negentiende eeuw' in: W. van den Berg en P. van Zonneveld ed., *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen* (Utrecht 1986) 69-91; J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 'Bij Van Benthem geboekt. Een reconstructie van het Middelburgse koperspubliek in 1808' in: W. van den Berg en J. Stouten ed., *Het woord aan de lezer. Zeven eeuwen literatuur-historische verkenningen* (Groningen 1987) 142-165. Han Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (Leiden 1995).

Hoe typisch 'burgerlijk' was de inhoud van de boekenkast van Daniël de Haan? Aan de hand van één voorbeeld is dat natuurlijk moeilijk vast te stellen. Maar hoewel er genoeg boedelbeschrijvingen en veilingcatalogi zijn, is het niet gemakkelijk om meer voorbeelden als De Haan te vinden. Boedelbeschrijvingen zijn, zoals gezegd, vrijwel altijd uitermate vaag over de aard van het boekenbezit en veilingcatalogi die betrekking hebben op een enkele nalatenschap zijn in de negentiende eeuw relatief zeldzaam. Oppervlakkig gezien weerspiegelt de collectie van De Haan qua inhoud wel wat we uit andere bronnen weten over het boekenbezit van de negentiende-eeuwse burgerij, al zal het zo zijn dat minder welgestelde burgers niet zo'n uitgebreide collectie gehad zullen hebben. De eveneens zeldzame klantenboeken van boekhandels laten zien voor welke genres kopers belangstelling hadden en de populariteit van sommige genres bij de aanschaf van boeken zal toch, met enige vertraging, min of meer moeten overeenkomen met wat we in een nalatenschap aan boeken aantreffen.

De boekenkast van De Haan zegt wel iets over de burgerlijke cultuur waarin hij participeerde, al blijft het een mysterie wat zijn eigen persoonlijk opvattingen waren over wat hij las. Egodocumenten zouden ons daar meer over kunnen onthullen, maar helaas zijn auteurs van brieven, dagboeken en memoires, zo ze al vermelden wat ze lezen, zelden scheutig met hun mededelingen over wat ze van hun lectuur vonden. Dat zo'n onderzoek wel veelbelovend kan zijn bewijst een aantal Britse en Franse studies die zich vooral verdiept hebben in de leescultuur van lagere sociale groepen. Ook voor Nederland, maar dan voor de vroegmoderne periode bestaat een studie naar het leesgedrag op basis van een aantal egodocumenten.⁷

De geringe aanwezigheid van literatuur, van romans, novellen, toneelstukken en gedichtenbundels in de boekenkast van De Haan betekent echter niet dat deze deftige burger daarvoor geen belangstelling had. Want het *bezit* van boeken en tijdschriften is niet het hele verhaal als het gaat om de leescultuur. Zoals zoveel deftige burgers was Daniël jarenlang lid van een leesgezelschap, het Haarlemse Leesmuseum, een soort particuliere bibliotheek voor de burgerij. Het was onder de burgerij heel gewoon om de lectuur in het wat luchtiger genre te lenen in plaats van aan te schaffen.

7 Jonathan Rose, *The intellectual life of the British working class* (New Haven en Londen 2001); Martyn Lyons, *Readers and society in nineteenth-century France. Workers, women and peasants* (Houndmills en New York 2001). Voor Nederland: Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004).

Er waren vele duizenden van deze leesgezelschappen in Nederland, die tezamen een immense hoeveelheid lectuur aanboden. Een bijzonderheid aan de archieven van het Haarlemse Leesmuseum is dat de uitleenregisters bewaard zijn gebleven, waardoor we nauwkeurig kunnen vaststellen wat Daniël zoal mee naar huis nam. In totaal leende hij zo'n honderd boeken per jaar. De informatie uit de archieven van het Leesmuseum zijn dus een onmisbare aanvulling op de boedelbeschrijving en veilingcatalogus.

De boekenkast of het leengedrag van één enkel individu zijn interessant genoeg, maar zeggen weinig over een gemeenschappelijke, breed gedragen burgerlijke cultuur, en al helemaal niets over de accentverschillen binnen die burgerlijke (lees)cultuur die samenhangen met bepaalde sociaal-economische, politieke of religieuze groepen. Het is nodig om, in de woorden van Duijvendak, 'patronen in de consumptiepreferenties'⁸ vast te stellen die mogelijk corresponderen met die groepen. In het geval van de leescultuur komt het neer op het beantwoorden van de vraag: wie komt via welke kanalen in aanraking met wat voor lectuur? Tevens is belangrijk om na te gaan wie buiten deze communicatiecircuits valt en, als het kan, aan te geven waarom dit gebeurt. Bij dit soort onderzoek staat dus het actuele leesgedrag in de schijnwerper, niet het normatieve. Bovendien gaat het vooral om een aspect van de materiële kant van de burgerlijke cultuur: boeken, tijdschriften en kranten als voorwerpen, die verwijzen naar de culturele circuits waarin de eigenaar of lezer zich beweegt. Maar omdat ze ook betekenisdragers zijn, is het interessant na te gaan in hoeverre de inhoud van de boeken de burgerlijke cultuur, en dan vooral het normen- en waardenpatroon, weerspiegelt. Zoals gezegd is een van de moeilijkheden daarbij om te achterhalen of de lezer zich met die normen en waarden identificeert.

Wat betreft de bruikbaarheid van bronnen, kunnen we vaststellen dat aan boedelbeschrijvingen het grote nadeel kleeft dat ze zwijgen over de aard van de boeken. Gelukkig is het wel mogelijk om de omvang van het boekenbezit te relateren aan de voorkeur voor andere goederen, en aan kenmerken van degene die de boeken nalaat. De leenregisters van een leesgezelschap, op zichzelf al heel zeldzaam, geven vooral inzicht in de voorkeur voor bepaalde genres. Vaker is er in de vorm van een catalogus van de boekery informatie over de collectie van een leesgezelschap. Van een aantal leesgezelschappen is inmiddels het functioneren beschreven en het ledenbestand met name sociaal-economisch getypeerd, maar slechts zelden politiek of religieus. De

8 Zie het artikel van Duijvendak, elders in dit nummer.

verklaring voor het sociaal-economische accent is heel simpel. Na 1850 is meestal vrij snel in adresboeken of belastinglijsten iemands beroep op te zoeken, de religieuze gezindte achterhalen kost altijd veel zoekwerk in het bevolkingsregister. Wie welke politieke stroming aanhangt is voor mensen die politiek niet actief waren onbekend, tenzij er egodocumenten zijn.

In de rest van dit artikel richt ik me in de eerste plaats op boekenbezit zoals dat uit boedelinventarissen blijkt, daarna op de leesgezelschappen en hun betekenis voor de burgerlijke cultuur. De leesgezelschappen zijn niet alleen interessant wat betreft hun ledenbestand en hun collectie van lectuur in bepaalde genres. Het zijn ook verenigingen en in die zin vormen zij een typisch negentiende-eeuws aspect van de burgerlijke cultuur. Zijdelings verwijs ik naar de normatieve aspecten van het lezen, ook een heel manifest onderdeel van het cultuurpatroon, maar relatief weinig onderzocht. Alleen over verboden lectuur voor vrouwen, en in mindere mate arbeiders is wat geschreven. Het gaat in dit artikel dus vooral om de praktijk van het lezen, niet om de opvattingen daarover.

Boeken in boedels in de periode 1860-1915⁹

Hoe teleurstellend globaal notarissen ook werden bij de beschrijving van boeken in boedels, een groot voordeel is dat een boedelinventaris erg veel informatie geeft over de waarde van de andere spullen uit een boedel, en dat het na 1850 tamelijk gemakkelijk is – zij het arbeidsintensief – om van alles te weten te komen over de eigenaar van de boekenkast. Daarbij blijft ook hier iemands politieke oriëntatie meestal onbekend, ook in de periode waarin de politieke partijen zich uitkristalliseerden. Wel is welstand, beroep, religie en sekse voor elke erflater vast te stellen en is voor deze variabelen na te gaan of er patronen zijn in de consumentenpreferentie. Kortweg: welke soort mensen besteedt hoeveel geld aan boeken? Ik onderzocht een flink aantal boedels uit de jaren omstreeks 1860 en uit de jaren 1910-1915. Belangrijk was om niet alleen de burgerij te onderzoeken, maar om een brede waaier

9 Uitgebreider komen allerlei aspecten van het onderzoek naar de boedelinventarissen aan bod in een hoofdstuk in mijn te verschijnen monografie: *Een stad vol lezers. De leescultuur in Haarlem, 1850-1920*. Een eerste globale uitkomst is ook te lezen in: Berry Dongelmans en Boudien de Vries, 'Het zoeklicht op de lezeres. Bronnen voor het onderzoek naar de negentiende-eeuwse leescultuur', *De negentiende eeuw* 25 (2001) 64-100, in het bijzonder 74-80.

aan sociale posities en beroepen te kiezen uit alle boedelbeschrijvingen.¹⁰ Ik geef wat globale uitkomsten.

Bij alle sociale groepen nam de waarde van het boekenbezit slechts weinig toe tussen 1860 en 1915. Dat laat onverlet dat de notaris bij een bedrag van zeg, vijf gulden, in 1860 waarschijnlijk aan een kleinere hoeveelheid boeken refereerde dan in 1915. Maar zelfs hiermee rekening houdend is er geen sprake van een spectaculaire toename van het boekenbezit in de decennia dat de voorwaarden voor het toenemen van het lezen en het boekenbezit gunstig waren: de welvaart nam, zeker voor de onderste lagen in de samenleving, behoorlijk toe, de werkdag werd langzamerhand wat minder extreem lang, het schoolbezoek nam toe en het analfabetisme verdween nagenoeg.

Over de hele linie treffen we zowel in 1860 als in 1915 bij rijke mensen vaker veel boeken aan dan bij arme, een conclusie die niemand zal verbazen. Een zekere mate van welstand betekent in elk geval een grotere keuzemogelijkheid, een keuze voor het wel of niet aanschaffen van boeken. Daardoor kunnen er met name bij de wat welgesteldere boekenbezitters andere patronen aan het licht komen, waarbij de omvang van het boekenbezit is te koppelen aan kenmerken van de bezitter. Beroep is daar een van.

Opvallend is dat in kringen van de kleine burgerij de ambachtslieden in het verzorgende ambacht, kleine zelfstandigen en winkeliers vaak helemaal geen boeken in huis hadden, tegenover een bescheiden boekenbezit bij ambachtslieden in de technische sector. Kamerbehangers, broodbakkers of koffiehuishouders hadden gemiddeld veel minder boeken in huis dan timmerlieden, horlogemakers, boekbinders en bankwerkers. Een beroep waarvoor enige 'technische' opleiding nodig is leidde dus tot een grotere affiniteit met boeken. Intellectuelen uit de kleine burgerij, zoals onderwijzers, beschikten bijna altijd over een bescheiden boekencollectie. Juist deze mensen met een intellectueel of technisch beroep hebben geprofiteerd van de welvaartsstijging die zich sedert het einde van de negentiende eeuw manifesteerde: de geringe groei in het boekenbezit tussen 1860 en 1915 komt nagenoeg geheel voor hun rekening. Bij deze beroepsgroepen bestond een belangstelling voor boeken en omdat ze het iets beter kregen, konden ze deze voorkeur ook daadwerkelijk omzetten in een groter boekenbezit. Helaas is onbekend om wat voor soort boeken het ging, dat het deels om vakliteratuur ging, ligt voor de hand. Treffend is dat deze tweedeling, maar dan tussen

10 Ik selecteerde de boedels zodanig dat ik van bepaalde beroepsgroepen in bepaalde welstandsklassen voldoende boedels kreeg.

beroepsgroepen met veel en die met een bescheiden boekenbezit, zich ook hoger op de sociale ladder voordoet, terwijl geld geen rol kan spelen bij deze groepen. Gegoede kooplieden en fabrikanten hadden gemiddeld veel minder boeken in huis dan welgestelden met een intellectueel of artistiek beroep, zoals artsen, advocaten, notarissen, predikanten, hogere ambtenaren, rechters en rijke kunstenaars. De bibliotheek van bierbrouwer Daniël de Haan was dus in dit licht gezien uitzonderlijk, maar omdat hij uit een vooraanstaand intellectueel milieu kwam, is eerder zijn beroep uitzonderlijk dan zijn belangstelling voor boeken.

Behalve met beroep, lijkt boekenbezit ook samen te hangen met religie en sekse. Ten eerste hebben zowel in 1860 als in 1915 protestanten meer boeken in huis dan katholieken. We stuiten hier op een diep ingesleten cultuurpatroon, dat ook uit ander onderzoek bekend is. In de zeventiende en achttiende eeuw bleef bijvoorbeeld in heel Europa bij katholieken de schrijfvaardigheid - een tamelijk lapidaire maatstaf voor de leesvaardigheid - aanzienlijk achter bij die van protestanten.¹¹ Ook in het boekenbezit in die periode constateerden onderzoekers verschillen.¹² Voeg daarbij de roomse clerus, die tot diep in de negentiende eeuw niet moe werd de gelovigen te waarschuwen voor de verderfelijke invloed van het lezen en het is niet verwonderlijk dat 'affiniteit met boeken' bij katholieken minder was dan bij protestanten.¹³ Frappant is dat begin twintigste eeuw dit patroon, hoewel wat vervaagd, nog altijd aanwijsbaar is. Het verschil tussen protestanten en katholieken blijkt bovendien op een subtielere manier dan alleen uit de waarde van het boekenbezit. De notaris is dan wel uiterst vaag over het soort boeken dat hij onder ogen kreeg, maar gaf wel aan *waar* de boeken zich in huis bevonden. Het komt nogal eens voor dat bij katholieken die wél een omvangrijk boekenbezit hadden, dit uitsluitend te vinden was in de studeerkamer. Elders in het huis was er behalve een kerkboek nergens een boek te bekennen.

Ten tweede blijkt uit de boedelbeschrijvingen dat alleenstaande vrouwen minder boeken in huis hadden dan alleenstaande mannen. Mogelijk laat zich hier de invloed van een eveneens eeuwenoude veroordeling van te

11 Roger Chartier, 'De praktijk van het geschreven woord', in: idem, *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Figuren van de moderne tijd V* (Amsterdam 1995) 95-139.

12 Voor Nederland o.a. De Kruijff, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 104 en 330.

13 Voor een overzicht van alle waarschuwingen tegen het lezen: Marita Mathijssen, *Gij zult niet lezen. Geschiedenis van een gedoogproces* (Amsterdam 1996), onlangs herdrukt in Marita Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880* (Nijmegen 2004) 167-188.

veel geleerdheid bij vrouwen gelden,¹⁴ maar ik denk eerder dat dit verschil simpelweg te maken heeft met het feit dat vrouwen minder vaak een beroep uitoefenden of hadden uitgeoefend dan mannen. Een vakbibliotheek is daarom zeldzaam bij vrouwen. De leenregisters van het Haarlemse leesmuseum zijn een betere bron om zicht te krijgen in hoeverre vrouwen zich iets aantrokken van de stortvloed van vermaningen op dit gebied.

Leesgezelschappen, van nut naar genoeg

Leesgezelschappen werden in heel Europa en Noord-Amerika eind achttiende eeuw immens populair onder invloed van verlichtingsidealen. De (mannelijke) burger werd geacht mee te denken over de gewenste inrichting van de maatschappij en dat kon alleen als hij over voldoende en over nuttige kennis beschikte. Die kennis werd niet opgedaan in de eenzaamheid van de studeerkamer, maar in het beschaafde debat met medeburgers. Sociabiliteit, het verkeren met gelijkgestemden, werd gezien als een vorm van deugd waarin men zich moest oefenen. In Nederland werd in tal van 'vaderlandse sociëteiten', in de lokale afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en in de leesgezelschappen gediscussieerd over uiteenlopende maatschappelijke kwesties. Deze beweging werd ondersteund door de opkomst van allerlei publiekstijdschriften, waardoor er langzamerhand iets ontstond als een publieke opinie.¹⁵ De leesgezelschappen waren de exponent van deze ontwikkeling. In een leesgezelschap werd voor gezamenlijke rekening boeken, tijdschriften en soms ook kranten en brochures aangeschaft, die circuleerden onder de leden en die gezamenlijk werden bediscussieerd.

Er waren over heel Nederland verspreid enorme aantallen leesgezelschappen.¹⁶ Een stad als Leiden kende bijvoorbeeld in de jaren twintig

14 Ibidem en Berry Dongelmans, 'Niet geschikt voor vrouwen. Wat mochten vrouwen lezen in de negentiende eeuw', *Literatuur* 13 (1996) 326-334. Een goed Brits overzicht geeft Kate Flint, *The woman reader* (Oxford 1993).

15 Dit is uitgebreid beschreven in Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauw drukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) met name hoofdstuk 6 en 7.

16 Een overzicht van de verspreiding geeft Dick Jansen, 'Uitgerekend op intekening. De kwantitatieve ontwikkeling van het leesgezelschap in Nederland 1750-1850', *De Negentiende Eeuw* 14 (1990) 181-188, maar dit is een ondergrens. Iedereen die in de plaatselijke archieven duikt vindt meer leesgezelschappen. Er is erg veel gepubliceerd over de leesgezelschappen, met name in het Duitstalige gebied. Voor een internationaal overzicht van de betekenis van leesgezelschappen aan het einde van

van de negentiende eeuw minimaal zes 'gewone' leesgezelschappen, die allemaal in de achttiende eeuw waren opgericht. Daarnaast bestonden er drie vakleesgezelschappen: een medisch, theologisch en farmaceutisch, elders waren er ook juridische of natuurkundige leesgezelschappen. De provincie Groningen telde al in 1828 zo'n honderd leesgezelschappen.¹⁷ De betekenis van de leesgezelschappen voor het culturele leven is nauwelijks te overschatten. Boeken en tijdschriften waren duur en zouden dat nog de gehele negentiende eeuw blijven. De leesgezelschappen stelden de minder bemiddelde burgers in staat om voor de prijs van twee of drie boeken een veelvoud daarvan lezen. Maar ook degenen die zich de lectuuraanschaf in principe wel konden veroorloven werden graag lid, misschien omdat het leesgezelschap een keuze maakte uit de toenemende hoeveelheid boeken en tijdschriften die er op de markt verschenen. Mensen die minder thuis waren in het literaire veld konden zo aan verantwoorde lectuur komen.

Er waren vrij veel varianten, maar in de late achttiende en vroege negentiende eeuw functioneerden ze vrijwel allemaal primair als leescirkel: voor gezamenlijke rekening werden boeken en tijdschriften aangeschaft, die de leden in een bepaalde volgorde en voor een bepaalde tijd in huis kregen. Aan het eind van het jaar werden de boeken en tijdschriften verkocht onder leden en begon men opnieuw. De leesgezelschappen hebben met hun uitbreiding van het leespubliek een bijzondere rol gespeeld in de leesrevolutie: de grote toename van het lezen van reisverhalen, geschiedenisboeken, romans, tijdschriften en kranten die zich overal in Europa eind achttiende eeuw voordeed. De Bijbel, prekenbundels en andere stichtelijke werken die keer op keer opnieuw werden gelezen verdwenen niet, maar ze kregen heftige concurrentie van de nieuwe genres die niet uitnodigden tot voortdurend herlezen. Er is wel eens verondersteld dat het allemaal reuze meeviel met die leesrevolutie, omdat in de *aanschaf* en het *bezit* van boeken geen spectaculaire veranderingen te zien zijn. Maar juist de snelle toename

de achttiende eeuw: Reinhard Wittmann, 'Was there a reading revolution at the end of the eighteenth century?' in: Guglielmo Cavallo and Roger Chartier ed., *A history of reading in the West* (Amherst en Boston 1999) 306-312. Belangrijk is nog altijd Otto Dann ed., *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich* (München 1981); voor Nederland, naast het artikel van P.J. Buijnsters in de bundel van Dann: Johanna van Driel, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek. 1720-1800* (Amsterdam 1999), hoofdstuk 9 en Boudien de Vries, 'De roman *Lidewijde* en de burgerlijke leescultuur. Lezers en leesgezelschappen in de negentiende eeuw' *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (1999) 129-155.

17 Jansen, 'Uitgerekend op intekening', 186.

van het aantal leesgezelschappen duidt erop dat er steeds meer werd gelezen en dat het leespubliek zich uitbreidde, zonder dat dit in de omvang van de privé-collecties tot uiting kwam.¹⁸

De leesgezelschappen vormden omstreeks 1800 de belichaming van een inclusief, burgerlijk cultuurideaal: sociabiliteit en discussie over nuttige literatuur waren de belangrijkste pijlers van deze cultuur. Alle (mannelijke) burgers waren welkom, zo niet in de praktijk dan toch zeker in theorie. Schaarse gegevens over de leden van deze vroege leesgezelschappen lijken erop te wijzen dat soms winkeliers of ambachtslieden lid werden, naast leden van de plaatselijke elite. Leden van de in Nederland toch tamelijk burgerlijk georiënteerde adel behoorden ook wel eens tot een leesgezelschap, evenals een enkele vrouw. Een goed voorbeeld is het nog steeds bestaande Alkmaarse gezelschap 'Leeslust baart kunde', dat in 1793 werd opgericht.¹⁹ Op de ledenlijst van de eerste jaren vinden we enkele winkeliers, een wijnhandelaar en een tabaksverkoper, maar ook paar predikanten, een boekhandelaar en een notaris. Jonkheer mr. Helenus Wobma, een jurist, werd in 1811 lid, de president van de arrondissementsrechtbank twee jaar later. Veel juristen, al dan niet met een adellijke titel, zouden nog volgen. Bijzonder is dat aanvankelijk vrouwen lid konden worden, zij het alleen als 'buitengewoon lid', met minder rechten dan gewone leden. Meestal ging het om weduwen van overleden leden.

In de eerste helft van de negentiende eeuw trad er echter een belangrijke verandering op. De leesgezelschappen werden een stuk exclusiever. De oude, qua sociale rekrutering wat breder samengestelde gezelschappen evolueerden tot verenigingen die voor het overgrote deel uit notabelen bestonden. Nieuwe leesgezelschappen richtten zich meteen op deze doelgroep. We zien deze ontwikkeling ook in het Alkmaarse 'Leeslust'. Gaandeweg de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw werden vrouwen buitengesloten en de leden van de kleine burgerij waren niet langer welkom. Het gezelschap werd deftiger. Het bestond tot ver in de twintigste eeuw geheel en al uit de meest vooraanstaande, mannelijke stadsbewoners.

18 Niek van Sas wijst hierop in: 'The Netherlands, 1750-1813', in: Hannah Barker en Simon Burrows ed., *Press, politics and the public sphere in Europe and North America. 1760-1820* (Cambridge 2002) 56-57. Zie ook: N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 196-197.

19 Murk van der Bijl, *Leeslust baart kunde. 200 jaar leesgezelschap in Alkmaar* (Alkmaar 1993).

Het hangt echter van de omvang van het rekruteringsveld af, hoe exclusief een leesgezelschap zich kon opstellen. Er is nog maar weinig bekend over het ledenbestand van leesgezelschappen in de dorpen en kleine stadjes, maar waarschijnlijk was men daar iets minder kieskeurig ten aanzien van de sociale achtergrond van de leden. Een leesgezelschap moet immers een zekere omvang hebben om goed te kunnen functioneren. Dat betekent niet dat iedereen lid kon worden. Een drempel vormde sowieso het lidmaatschapsgeld. Arme sloebers met een passie voor lezen werden daardoor effectief buiten de deur gehouden. Daarnaast pasten de meeste gezelschappen een vorm van ballotage toe bij het aannemen van nieuwe leden. De zittende leden moesten instemmen met het nieuwe lid, eveneens een effectief middel om onder ons te blijven.

De ballotage hielp om het vaak impliciete profiel te waarborgen. Ballotage werd niet alleen vaak toegepast bij leesgezelschappen, maar was een veel voorkomende procedure bij verenigingen met een culturele doelstelling en bij herensociëteiten. Liefdadige instellingen of verenigingen met een politiek doel lieten vrijwel altijd zonder meer nieuwe leden toe, omdat daar de macht van het getal gold: hoe meer leden, hoe liever. De combinatie van vaak forse lidmaatschapsgelden en een ballotageprocedure bij de verenigingen met een culturele doelstelling waren een beproefd middel om nauwkeurig de grens te trekken tussen de eigen groep en de anderen. De 'anderen', uiteenlopend van arbeiders tot rijke winkeliers, werden wel geacht de burgerlijke normen en waarden te omhelzen, maar waren daarmee niet automatisch welkom in alle burgerlijke kringen. De uitvoerige reglementen bij de leesgezelschappen, maar ook bij tal van andere verenigingen, droegen eveneens bij aan het waarborgen van het eigen profiel. Niet alleen sloten ze aan bij de burgerlijke denkbeelden over zelfbeheersing en beschaving, ze waren tevens een middel tot onderlinge sociale controle. Was iemand, ondanks de ballotage door de mazen van het net geglipt, dan was daar altijd het reglement dat luid praten op de leeszaal verbood en een boete instelde op het te laat terugbezorgen van boeken.

Ook inhoudelijk trad er een belangrijke verandering op: de leesgezelschappen schoven steeds meer op van 'nut' naar 'genoegen'. Omstreeks 1800 had een didactisch-utilitair burgerlijk cultuurideaal de activiteiten van zeer veel leesgezelschappen gedomineerd. De boeken en tijdschriften moesten vooral nuttige kennis vermeerderen. Gaandeweg de negentiende eeuw werd ontspanningslectuur, vooral in de vorm van romans, steeds belangrijker. Het lezen zelf ging de plaats innemen van discussie over de lectuur. Tegelij-

kertijd vond een sterkere institutionalisering plaats. De leesgezelschappen hadden altijd al, hoe klein ook, uitgebreide reglementen gehad om alle aspecten van het laten circuleren van literatuur tot in de kleinste details te regelen. In de negentiende eeuw kwam daar nog iets bij: niet langer werd de lectuur altijd aan het eind van het jaar verkocht onder de leden, maar soms ging men over tot collectievorming, waardoor de leesgezelschappen het karakter kregen van een besloten bibliotheek voor de betere standen. Dat bracht zorg met zich mee voor een gebouw, personeel en ledenadministratie. Sommige van deze leesgezelschappen, meestal leesmusea genoemd, hadden naast de mogelijkheid tot het lenen van boeken, een leeszaal voor de inzage van tijdschriften, soms lagen er allerlei kranten, ze organiseerden lezingen of hadden iets dat wij nu een literair café zouden noemen. De informele leesgezelschappen, die meestal maar één keer per jaar bijeenkwamen om de oude lectuur te verkopen en te discussiëren over de aanschaf van de nieuwe, bleven echter springlevend, zowel in steden als op het platteland.²⁰

Halverwege de negentiende eeuw bestonden er zo allerlei varianten in organisatie naast elkaar. In Amsterdam was er bijvoorbeeld het chique Leesmuseum. Hoewel de contributie hoog was waardoor het Leesmuseum alleen toegankelijk was voor de elite, waren er in de hoofdstad met haar welgestelde bovenlaag genoeg belangstellenden. Er waren meer dan duizend leden, vooral intellectuelen, maar daarnaast toch nog altijd flink wat kooplieden en ondernemers. Alle leden behoorden tot de goeude burgerij, behalve enkele leraren. In Haarlem bestond ook een Leesmuseum, met zo'n 150 leden. De in vergelijking met Amsterdam veel lagere contributie verklaart de aanwezigheid van onderwijzers en boekhandelaren met een bescheiden inkomen. Anders dan in Amsterdam was het Haarlemse Leesmuseum echter nauwelijks aantrekkelijk voor de plaatselijke kooplieden en ondernemers. Aangezien deze groepen zich ook niet manifesteerden als grote *boekenbezitters*, dringt de conclusie zich op dat er in deze kringen weinig belangstelling was voor de boekcultuur.²¹ Dat in Amsterdam het Leesmuseum wél kooplieden en ondernemers trok (welgestelde middenstanders waren net als in Haarlem, ook in Amsterdam afwezig), heeft misschien te maken met de uitgebreide collectie internationale tijdschriften en vooral kranten die in Amsterdam op de leeszaal lagen. De Haarlemse organisatie

20 In het navolgende maak ik een onderscheid tussen leesgezelschappen en leesmusea. Het onderscheid is het al dan niet vormen van een collectie. Men gebruikt de term leesgezelschappen ook als overkoepelende term.

21 Er bestond in Haarlem nog minstens één leesgezelschap, daar waren de kooplieden en ondernemers evenmin te vinden.

verklaarde zich beslist tegen de aanschaf van kranten, en door haar beperktere financiële armslag was haar tijdschriftencollectie veel minder uitgebreid dan in Amsterdam. Maar het lijkt er ook op dat er, althans in Haarlem, sprake was van een zekere tweedeling in de burgerlijke cultuur wat betreft de praktijk van het lezen. Enerzijds waren er de kooplieden en fabrikanten en, lager op de sociale ladder, de winkeliers en de verzorgende ambachten die weinig affiniteit hadden met de leescultuur, zowel wat betreft het bezit als het lenen van boeken. Anderzijds was er de welgestelde intellectuele burgerij, aangevuld met een enkele onderwijzer en boekhandelaar, die lid waren van het Leesmuseum.

Het Haarlemse Leesmuseum laat zien dat er naast het gevestigde deel van de burgerij, dat via opleiding en verdere intellectuele vorming al over een behoorlijk cultureel kapitaal beschikte, ruimte was voor de enkele onderwijzer of boekhandelaar. Deze mensen uit een kleinburgerlijk milieu gebruikten het lidmaatschap van het Leesmuseum vermoedelijk voor de verwezenlijking van hun cultureel ambitieniveau. Het ligt voor de hand dat alle leden van het leesgezelschap een gemeenschappelijke culturele oriëntatie hadden, evenals een gemeenschappelijk beschavingsideaal. Timmerlieden en andere ambachtslieden met een technisch beroep, die effectief buiten de deur werden gehouden in de leesgezelschappen, leenden misschien boeken bij bibliotheken voor de betere arbeiders en kleine burgerij, zoals de Nutsbibliotheek. Over de bezoekers van dat soort bibliotheken is helaas niets bekend.

In de attitude ten aanzien van het lidmaatschap van vrouwen was een aanzienlijke variatie te ontdekken. In Amsterdam was het Leesmuseum een herenbolwerk en ook bij het Alkmaarse 'Leeslust' was het vrouwenlidmaatschap gaandeweg een taboe geworden, dat pas in 1938 werd opgeheven. Het Rotterdamsch Lees kabinet, een met het Amsterdamse Leesmuseum vergelijkbare organisatie liet de eerste dertien jaar van zijn bestaan geen vrouwen toe. Pas in 1872 werd het vrouwen toegestaan boeken te lenen, maar tot 1882 konden zij geen gebruik maken van de leeszaal. Het Haarlemse Leesmuseum had een handjevol vrouwelijke leden, merendeels ongehuwde vrouwen zonder beroep en enkele leraressen aan het plaatselijke gymnasium of de Middelbare Meisjes School. Ook wat betreft het Haarlemse Leesmuseum zijn er aanwijzingen dat de vrouwelijke leden wel boeken en tijdschriften leenden, maar zich niet in de leeszaal vertoonden.²² Bij som-

²² Voor vrouwen in leesgezelschappen zie Boudien de Vries, 'Onder ons? Vrouwen en verenigingen in de negentiende-eeuwse stad' in: *Sekse en de city. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 22 (2002) 97-125.

mige leesgezelschappen was het aantal vrouwelijke leden aan een maximum gebonden, zoals bij De Vereeniging, een klein Haarlems gezelschap, of bij het Leidse Miscens Utile Dulce.

Deze verschillen zijn niet zo gemakkelijk te verklaren en bij gebrek aan onderzoeksresultaten is het evenmin mogelijk om een algemeen beeld te geven. Maar het zou zo kunnen zijn dat leesgezelschappen en leesmusea in wat kleinere plaatsen zowel breder rekruteerden wat betreft de sociale positie van de mannelijke leden, als niet zo zwaar tilden aan het lidmaatschap van vrouwen. Het was immers voor alles belangrijk om voldoende leden te hebben. In Amsterdam was er voldoende animo voor het Leesmuseum, vrouwelijke leden hoefde men niet te accepteren om het ledental op peil te houden.

Dat wil niet zeggen dat alle leesgezelschappen in kleinere plaatsen 'iedereen' accepteerden. Zoals we gezien hebben hield 'Leeslust' in het kleinsteedse Alkmaar vrouwen buiten de deur. Hier was waarschijnlijk iets anders aan de hand. Dit leesgezelschap functioneerde namelijk als de plaatselijke herensociëteit. Er waren in Alkmaar wel twee herenclubs, Eendragt, en Hereeniging, die elkaar in de tijd nagenoeg opvolgden. Het lijkt er echter sterk op dat na de ondergang van Eendragt in 1865, de plaatselijke *fine fleur* zich in 'Leeslust' ophield, en niet in de in 1863 opgerichte Hereeniging, waar ook winkeliers, kappers en logementhouders zich vermaakten. Bovendien waren Hereeniging en Eendragt qua religie gemêleerd, terwijl 'Leeslust' op één uitzondering na, exclusief protestants was.²³ Plaatselijke omstandigheden kunnen zo het profiel van de leden van een leesgezelschap of een leesmuseum sterk bepalen.

De ambivalente houding ten opzichte van vrouwen zal zeker te maken hebben gehad met de gangbare opvatting binnen de burgerij dat lezen en geleerdheid typisch mannelijke activiteiten waren. Als meisjes en vrouwen al lazen, moest dat zorgvuldig begeleid worden door hun ouders of echtgenoten, en ze moesten zich zeker niet het hoofd op hol laten brengen door allerlei flodderige Franse romannetjes, dan wel het slachtoffer worden van een ongebreidelde leeswoede die zou leiden tot een verwoesting van lichaam en geest. Daarnaast belichaamden de leesgezelschappen en leesmusea een ander aspect van de burgerlijke cultuur, zij waren namelijk ook een manifestatie van de gescheiden sferen. De leesgezelschappen, maar vooral de

23 Over de Alkmaarse sociëteiten: Toos Kruithof, *Met ware vriendschap in hare boezem. Twee Alkmaarse herensociëteiten in de negentiende eeuw* (onuitgegeven doctoraalscriptie UvA, 2003); en Van der Bijl, *Leeslust baart kunde*, met name bijlage VII.

leesmuseum met hun leeszaal waren een onderdeel van de semi-openbare ruimte. De leeszaal was niet zonder meer publiek, zoals een café, een restaurant, het theater of een park, maar semi-openbaar. Men kon er wel een onbekende tegen het lijf lopen, maar het was altijd een door de bal-lotage gescreend lid, en niet zomaar iemand. Tot diep in de negentiende eeuw konden respectabele vrouwen uit de burgerij zich niet zonder meer als zelfstandig persoon in de publieke, maar zelfs niet in een semi-openbare ruimte als een bibliotheek begeven. We zagen al dat de leeszaal bij het Rotterdamsch Leeskabinet pas tien jaar nadat het vrouwelijk lidmaatschap opengesteld werd, toegankelijk werd voor vrouwen. De huiver van het Amsterdamse Leesmuseum voor het vrouwelijke lidmaatschap zat vooral in de aanwezigheid van een vrouw van de leeszaal. De damesleden van het Haarlemse Leesmuseum werd op papier geen strobreed in de weg gelegd, maar zij leenden opvallend meer tijdschriften dan de mannelijke leden. Was dit omdat zij niet, zoals de mannen, in de leren fauteuils van de leeszaal neerstreken om de tijdschriften door te bladeren?

Geen wonder dat de dames uit de betere standen hun eigen leesmuseum stichtten. In 1876 werd er in Amsterdam een Leesmuseum voor vrouwen opgericht, waarvan voornamelijk ongehuwde vrouwen uit de welgestelde burgerij lid werden. Tot de leden behoorde een groot aantal vrouwen die actief waren in de vrouwenbeweging of een uitzonderlijke maatschappelijke positie hadden, als arts, hoogleraar, kamerlid of journaliste. Een rustige en gezellige leeszaal, waar consumpties verkrijgbaar waren, en die alleen toegankelijk was voor de leden, garandeerde deze dames een eigen ontmoetingspunt in de semi-openbare ruimte, van het soort dat voor mannen al ruim een eeuw vanzelfsprekend was. Ook in Den Haag werd in 1894 een damesleesmuseum opgericht, met eveneens een goed geoutilleerde leeszaal.²⁴

De oprichting van vrouwenleesmuseum weerspiegelt een maatschappelijke stroming die met name in de laatste decennia van de negentiende eeuw in kracht toenam. Allerlei groepen in de samenleving ontdekten de macht van het gedrukte woord en als gevolg daarvan nam het aantal bibliotheken en leesgezelschappen op ideële basis snel toe. De geestelijkheid was nog steeds huiverig voor de verwoestende invloed van romans, maar zag wel in dat een compleet leesverbod voor de lagere standen weinig zoden aan de

24 Dini M. Helmers, 'Het Vrouwenleesmuseum in Amsterdam. 1877-1966', *Holland 21* (1989) 140-159; Lizet Duyvendak, 'Door lezen wijder horizon'. *Het Haags Damesleesmuseum* (Nijmegen 2003).

dijk zette.²⁵ De dominees en priesters verzetten zich vooral tegen de commerciële winkelbibliotheken, waar voor een paar centen boekjes te huur waren, van het verkeerde soort natuurlijk. Beter kon men zelf verantwoorde lectuur aanbieden om te voorkomen dat de jonge mensen bezweken voor de verleidingen die dit soort bibliotheken boden. Als gevolg daarvan werden veel, al dan niet op religieuze leest geschoeide instellingen uitgerust met een bibliotheek. In hoeverre de bezoekers nu de verlokkingen van de winkelbibliotheken lieten voor wat ze waren, is onbekend, maar niettemin onwaarschijnlijk

De Nutsbibliotheken waren al van oudere datum. Zij hadden doorgaans grote collecties, waar romans, net als in de leesmusea, steeds belangrijker werden. Dat het Nut zich op een andere doelgroep richtte, blijkt uit het feit dat de collectie geen titels in vreemde talen kende. Helemaal aan het eind van de negentiende eeuw namen de arbeiders zelf het heft in handen en kwamen er steeds meer bibliotheken voor de arbeidende stand, geleid door socialistisch bevlogen burgers. De bekende bibliotheek van de Algemene Diamantbewerkers Bond is daarvan een goed voorbeeld. De combinatie van een toename van de (arbeiders)bibliotheken en de groei van het aanbod van goedkope series met de wereldliteratuur, die de niet zo kapitaalkrachtige uitleenbibliotheekjes konden aanschaffen, betekende een enorme uitbreiding van het leespubliek. Maar dan zijn we al in het begin van de twintigste eeuw aanbeland.²⁶ Een groot hiaat in het hedendaagse onderzoek is de analyse van de *collecties* van deze ideële en commerciële bibliotheken en burgerlijke leesgezelschappen, om de overeenkomsten en verschillen vast te stellen in de lectuur die in deze instellingen in de mode was.

Over de schouder van lezer

Van een aantal leesgezelschappen en leesmusea is wel bekend wat ze hun lezers aanboden: van leesgezelschappen zijn soms lijstjes van de jaarlijkse verkoop van boeken en tijdschriften bekend, leesmusea hadden vaak een

25 Mathijsen, *Gij zult niet lezen*, 28-32.

26 Marc Adang, "Eens zal de dag, opgaand, vinden arbeid en schoonheid vereend." Over socialisme en kunstopvoeding in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw', in: M.G. Westen ed., *Met den tooverstaf van ware kunst. Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief* (Leiden 1990) 71-104; Lisa Kuitert, *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1993).

gedrukte catalogus. Deze bronnen geven wel globaal een idee van wat onder ogen zou kunnen komen van de lezers. Veel gedetailleerder zijn de zeldzame leenregisters, die laten zien wat het gebruik van de collectie was. De archieven van het Haarlemse Leesmuseum bevatten, zoals eerder vermeld, zulke leenregisters. Het merendeel van de leden van het Leesmuseum leende boeken en tijdschriften om mee naar huis te nemen en de naar schatting 150.000 keer dat dat gebeurde in de periode 1868-1914 is nauwkeurig opgetekend in uitleenregisters. Ik onderzocht alle uitleningen van één jaar, 1885, volgde over een langere periode een aantal mannen en vrouwen, en vergeleek de uitlening van een paar boeken die tot de canon behoren met die van andere boeken. We kunnen het leengedrag van onze deftige burger Daniël de Haan dus voor alle jaren dat hij lid was volgen, maar ik geef hier wat indrukken van 1885, samen met het leesgedrag van andere lezers.

Daniël de Haan gedroeg zich als een gemiddelde lezer. Hij leende bijna honderd boeken per jaar, vooral romans, werken van allerlei voor ons nog bekende, maar ook van inmiddels volkomen in vergetelheid geraakte auteurs. Wie heeft er vandaag de dag nog gehoord van Mr. W.J. ten Hoet of Marie van Buuren? Namen als Louise Stratenus en Justus van Maurik hebben op zijn best nog een bekende klank. Naast Nederlandse romans en een enkele dichtbundel, las Daniël ook romans in de drie moderne talen. De meeste van deze buitenlandse auteurs zijn voor ons evenmin bekenden. Op een specifieke belangstelling voor stichtelijke lectuur, of voor boeken met een uitgesproken politieke of sociale boodschap kunnen we hem niet betrappen. Wel is er een duidelijke belangstelling voor land- en volkenkunde. Zo zijn er informatieve boeken en reisverhalen over Suriname, Schotland en Palestina. Het is onzeker of hij de boeken leende ten behoeve van zichzelf, dan wel voor zijn vrouw. Toch is dat laatste niet zo waarschijnlijk, omdat zijn weduwe na zijn dood zelf geen lid werd van dit Leesmuseum, hoewel dat tegen het einde van de eeuw voor vrouwen, zeker voor weduwen, tamelijk normaal werd gevonden. Bovendien bleef ze met meer dan voldoende geld achter om zich het lidmaatschap, tien gulden per jaar, gemakkelijk te kunnen veroorloven.

Net als Daniël las het overgrote deel van alle leners boeken in het Frans, Duits en Engels, wat wijst op een op zijn minst passieve kennis van die drie talen bij het intellectuele deel van de burgerij. Bijna tweederde van de uitleningen betroffen romans, vooral Nederlandse, maar in populariteit volgden daarop eerst de Franstalige romans, daarna de Duitse. Engelstalige romans vormden slechts iets meer dan tien procent van de uitleningen. Toneelstuk-

ken en gedichten waren samen nog eens goed voor tien procent, alle andere genres, zoals reisverhalen, politiek, geschiedenis en theologie bleven elk verdaaronder. De voorkeur voor romans laat duidelijk zien dat de didactisch-utilitaire koers van het begin van de negentiende eeuw inmiddels absoluut tot het verleden behoorde. De leden van het Leesmuseum lazzen vooral ter ontspanning, niet om zichzelf te ontwikkelen.

Er is een heel gering verschil tussen het leengedrag van mannen en vrouwen: mannen leenden iets vaker politieke of wetenschappelijke titels, vrouwen scoorden wat hoger bij de poëzie, maar het komt neer op een zeer gering verschil, onvoldoende om van een verschil in leescultuur te spreken. De enkele katholieken in het ledenbestand weken evenmin af van het algemene leengedrag. In elk geval is te concluderen dat ze zich niets aantrokken van de voor katholieken verboden boeken, vermeld in de Index, waarop schrijvers als Zola prijkten. Dat er in de boedelbeschrijvingen wél een verschil in boekenbezit is te constateren, en in het leengedrag niet, is wel verklaarbaar. De katholieken uit de boedels zijn representatiever dan de katholieke leners: de laatsten hadden de stap naar het Leesmuseum gemaakt omdat ze van lezen hielden en ze konden vrijelijk kiezen uit wat de collectie te bieden had.

De gegevens uit het leenregister laten weinig ruimte voor de veronderstelling dat binnen het Leesmuseum nog verschillende leesculturen te vinden zijn. Afgezien van variaties in het leengedrag, die samenhangen met individuele voorkeuren, komt een tamelijk homogeen beeld naar voren. Godsdienstige lectuur kon geen twistappel worden, want die was nauwelijks in huis. Het Leesmuseum had daarnaast een tamelijk liberaal aanschafbeleid, in die zin dat indertijd pikant geachte boeken als *Lidewijde* van Busken Huet, *Een liefde* van Van Deyssel of de titels van Zola aangeschaft werden. Ook werken van politiek controversiële schrijvers als Multatuli of August Bebel vonden hun weg naar de boekenplanken van het Leesmuseum. Deze boeken werden echter niet vaker uitgeleend dan de werken van Jan Holland of Melati van Java, of van bijvoorbeeld de toentertijd razend populaire, maar inmiddels volkomen onleesbare Engelse schrijfster Ouida. Maar echte (meestal Franstalige) pornografische werken ontbreken. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de brave burgers die niet lazzen, maar in elk geval niet via het Leesmuseum. De populariteit van auteurs die niet tot de hedendaagse canon van de negentiende-eeuwse literatuur behoren, zegt veel over de literaire voorkeuren en smaak van een gemiddeld, burgerlijk publiek. Dit is een belangrijke constatering in literatuur-historische zin. Het onderzoek

dat zich uitsluitend concentreert op wat wij nu beschouwen als de belangrijkste literaire producten van de negentiende eeuw, gaat voorbij aan wat de toenmalige lezers lasen. Recent is er in het literatuur-historische onderzoek daarom terecht meer aandacht gekomen voor de lezersvoorkeuren.

Een andere vraag is, in hoeverre we uit de voorliefde van de burgers voor bepaalde genres en titels een kijkje krijgen in hun leefwereld. Las men vooral het melodramatische genre, waarin het goede beloond en het kwade gestraft wordt? Las men uit escapisme, om te ontsnappen aan de verstikkende burgerlijke moraal en waren burgers daarom zo dol op het historische genre of romans met een exotisch of mystiek thema? Was er belangstelling voor maatschappelijke problemen die tot uiting komt in de populariteit van romans als *Hilda van Suylenburg* of *De negerhut van Oom Tom*? En nog een stapje verder: was de negentiende eeuw helemaal niet zo braaf en was de burger gemaskerd, een masker waarachter we een blik kunnen werpen als we weten wat hij of zij las? Komt in de negentiende-eeuwse romans het broeierige en geheimzinnige van de burgerlijke cultuur naar voren, de obsessie met seks en degeneratie?²⁷

Dit zijn buitengewoon interessante vragen, maar we kunnen die alleen beantwoorden als een collectie, of het leengedrag, niet alleen getypeerd wordt naar genre, maar ook inhoudelijk wordt geanalyseerd. Dat is erg arbeidsintensief. Het Haarlemse Leesmusem had bijvoorbeeld een collectie van vijfduizend titels, waarvan er enkele honderden in het steekproefjaar werden geleend. De globale indeling van elke (buitenlandse) titel naar genre – dus roman, toneelstuk, dichtbundel, geschiedkundig werk etc. is al tijdrovend. Om nog verder te gaan, in de zin van het typeren van een roman als bijvoorbeeld historisch, melodramatisch, naturalistisch of realistisch, of als een streekroman, een tendensroman, of een roman met een exotisch of mystiek thema, vergt van de onderzoeker dat hij of zij minstens wat door het boek bladert, of eindeloos zoekt in literatuurgeschiedenissen.²⁸ Het gebruik van de handelingen en uitlatingen van romanpersonages als duiding van burgerlijke idealen, opvattingen of zelfs praktijken, vergt vanzelfsprekend

27 Interessante studies zijn Marita Mathijsen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam 2002) en Mary Kemperink, *Het verloren paradijs. De literatuur en cultuur van het Nederlandse fin de siècle* (Amsterdam 2001).

28 Over de bronnen voor indeling in genres: Boudien de Vries 'Leescultuur van de elite', in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Ton van Kalmthout ed., *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad* (Hilversum 1993) 175-191.

een nog diepgaandere kennis van de inhoud van het betreffende boek. De huidige stand van het onderzoek is dat er enerzijds studies zijn die dat laatste doen, anderzijds zijn er onderzoeken naar wie wat las, waar het accent eerder op de literatuur-historische en culturele betekenis van het lezen ligt, dan op de roman als bron voor de burgerlijke moraal. Deze twee benaderingen zijn alleen met flinterdunne lijntjes met elkaar verbonden. Beide benaderingen kunnen wel van elkaar profiteren. De 'romanmethode' zou overtuigender worden met meer informatie over de lezers van het onderhavige werk, de literair- en cultuurhistorische benaderingen worden interessanter als ze meer oog hebben voor de identificatie van, of op zijn minst relatie tussen de lezer en de inhoud van de roman.

Conclusie

In de late decennia van de achttiende eeuw belichaamden de leesgezelschappen het zuiverst het burgerlijke cultuurideaal: de leden zagen zichzelf vermoedelijk als het beschaafde, hardwerkende, vaderlandslievende, spaarzame, ijverige en nuttige deel der natie, kortom, de burgerij. De organisatievorm van de leesgezelschappen met hun wetten en reglementen sloot aan bij de burgerlijke idealen van beheersing en zelfcontrole. In deze periode was het burgerschapsideaal nog tamelijk inclusief: ook leden van de lagere midden-groepen participeerden in deze sociabiliteit. Tamelijk exclusief daarentegen was de opstelling van de mannelijke leden tegenover vrouwen. De geringe deelname van vrouwen onderstreepte de ernst van hun activiteiten: kennis van maatschappelijke zaken en discussies over de ideale inrichting van de samenleving waren mannenzaken.

De populariteit van leesgezelschappen en de bibliotheekachtige leesmu-sea groeide gedurende de hele negentiende eeuw. Dit succes is waarschijnlijk mede te danken aan het feit dat de leden van deze talloze gezelschappen een gemeenschappelijk cultuurideaal hadden. Het lezen van lectuur via deze leesgezelschappen was een gemakkelijke en goedkope manier om dit cultuurideaal te verwezenlijken. In de loop van de negentiende eeuw werden de leesgezelschappen echter steeds exclusiever, met name in de grote steden. De leden van de middengroepen waren niet langer welkom, zij het dat een enkele boekhandelaar of onderwijzer nog wel tot deze chique gezelschappen doordrong. Ten aanzien van de vrouwelijke leden veranderde er niet veel, ze bleven zeldzaam, zodat de leesgezelschappen, net als ontelbaar veel andere verenigingen, gestalte gaven aan de gescheiden sferen. In kleine steden en

dorpen werden ook leesgezelschappen opgericht. Daar werd minder zwaar getild aan de aanwezigheid middenstanders of van dames, omdat anders het vinden van voldoende draagvlak voor een leesgezelschap een onmogelijke opgave werd.

Het gemeenschappelijke cultuurideaal dat uit deze leesgezelschappen opstijgt, impliceert niet dat de hele burgerij er door werd aangeraakt. Met andere woorden, niet alle burgers lazen evenveel. De leden van leesgezelschappen zijn vooral degenen met een intellectueel of artistiek beroep: de notabelen, bestaande uit de plaatselijke bestuurselite, de beoefenaren van vrije beroepen, welgestelde kunstenaars en predikanten, en wat lager op de sociale ladder de onderwijzers en boekhandelaren. Kooplieden en fabrikanten voelden zich doorgaans veel minder aangetrokken tot het lidmaatschap van een leesgezelschap. Opmerkelijk is dat deze tweedeling tussen een intellectuele en artistieke elite enerzijds en de mensen uit de bovenste regionen van handel en productie ook naar voren komt bij de evaluatie van het boekenbezit van deze beroepssferen. Handelaren en goederenproducenten hebben een aanwijsbaar geringere affiniteit met boeken, en dat kan niet veroorzaakt worden door gebrek aan middelen, noch voor het lidmaatschap van een leesgezelschap, noch voor de aanschaf van boeken. Lager op de sociale ladder doet zich deze tweedeling ook voor. Winkeliers en ambachtslieden in de verzorgende sector hebben minder boeken in huis dan ambachtslieden met een technisch beroep.

In de leesgezelschappen zijn er niet zo heel veel verschillen te constateren in wat mannen of wat vrouwen daadwerkelijk lazen. In de normatieve sfeer werd tot diep in de negentiende eeuw dit onderscheid, vooral wat vrouwen wel en niet zouden mogen lezen, echter wel gemaakt. In talloze brochures, raadgevingen en adviezen werd gehamerd op de gevaren van ongeschikte lectuur voor vrouwen. In de praktijk lijken deze vermaningen dus weinig effect te hebben gehad. Dat vrouwen doorgaans minder boeken bezaten dan mannen lijkt samen te hangen met het al dan niet uitoefenen van een beroep, eerder dan met een specifieke vrouwelijk leesgedrag. Een belangrijk hiaat in onze kennis van de leescultuur is tenslotte het gebrek aan inhoudelijke analyse van collecties, die het mogelijk zou maken meer zicht te krijgen in de relatie tussen leescultuur en burgerlijke cultuur.

Na 1870 werd het bevorderen van het lezen een belangrijk propagandapunt in allerlei maatschappelijke bewegingen. De leesgezelschappen en andere bibliotheekverenigingen ontwikkelden zich van burgerlijke besloten en naar binnen gekeerde verenigingen, naar organisaties die in toenemende

mate het zelfbewustzijn van emanciperende groepen stimuleerden, dan wel pasten in actieprogramma's van stromingen die via het geschreven woord hun ideologie aan anderen trachtten op te leggen. In het boekenbezit daarentegen zijn in de periode 1860-1915 geen spectaculaire veranderingen te constateren. De grote verandering was de groei van het aantal bibliotheken van allerlei soort, dus eerder in het lenen dan in het bezitten van boeken. Gedeeltelijk voorzagen deze bibliotheken in de dorst naar kennis van de lagere sociale groepen, maar voor het overgrote deel was het lezen een vrijetijdsbesteding. De gunstige voorwaarden voor een toename van het lezen rond het jaar 1900 manifesteerden zich dus wel degelijk. Voor het eerst drong het lezen diep door in de samenleving, deels ter lering, maar toch vooral ter vermaak.²⁹

29 Ik bedank Jan Hein Furnée voor zijn waardevolle opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.